

NYUGAT KÖNYVTÁR
SZERKESZTIK FENYŐ MIKSA ÉS HATVANYI LAJOS
19. sz.

BRÓDY SÁNDOR

LÁRVÁK

A NYUGAT KIADÁSA

TARTALOM

GERHART HAUPTMANN

ELSŐ ELŐADÁS A NEMZETI SZINHÁZBAN

A VÖRÖS TALÁR KRITIKÁJA

EGY SZEGÉNY LEÁNY MENNYBEMENETELE

SÁMSON

ESZMÉNYI FÉRJ

RÁKOSI JENŐ

DÓCZI BÁRÓ LESZ

GERHART HAUPTMANN

Utálatos férfi kofa-bölcsekedés lett urrá a világ színpadjai fölött: az emberek fáradtak, busak, szórakozni és örülni akarnak, tartalmas, mély vagy éppen szomorú szindarabot nem szabad nekik adni. A színi direktorság sohasem volt valami finom mesterség, de mivé lett, micsoda már ma. És ha meggondolom, hogy mily hatalmas van a kezükben: fáznak. És bántani még sem lehet őket, olyanok, mint a közönség és azok parancsára tagadják le az életből a bánatot, a keserves kemény és komoly szövődéseket, magát a halált.

Megbukott tehát a Gerhart Hauptmann új darabja, amelynek egyik főszemélye maga a felséges, rejtelmes, nagyszerű és mulatságos halál. Érdekesebb személy még San-Toynál, sőt a Messegger boynál is. És ha nálunk bukott volna meg, akik puhák vagyunk, félünk, utáljuk az elmélyedést, rettegve őrizkedünk a komoly elragadtatástól. De megbukott a nagy, az ifjú, a komoly Németországban, ahol nemcsak szórakozni akarnak. Képzeld el, olvasóm, hogy milyen jó ez a darab, ha még ők sem állják. Mindenütt megbukott, unták és visszautasították. Biztos tehát, hogy a Michael Kramer - az új dráma - remekmunka. A hivatalnok- és vigéckritika a földre akarja teperni, a sárba kívánja gyurni a poétát, valószínű tehát, hogy Hauptmann olyan magasságba jutott, ahová ők nemcsak fel nem érnek, de már fel sem látnak. Azonban a bukás diadala nem teljes, alig várom, hogy a német császár az országból kiutasítsa az író, aki arra csábítja alattvalóit, hogy érezzenek és gondolkozzanak. Amikor szindarab és színház éppen arra való, hogy a gondterhes fejek három, vagy négy órára valami vidám vagy szomorkodó mókán megpihenjenek.

* * *

Az bizonyos, hogy a Michael Kramer nem móka, de azért engem írott élet rég vidámitott fel annyira, mint ez a dráma. Amíg olvastam, napokig boldog voltam, mintha csak valami rendkívüli szerencse ért volna. Az is ért, mert íróra nézve nincs nagyobb szerencse, mintha friss remekmunkára lel. És van-e polgári tragédiában valami, ami minden bolond komikai helyzetnél, pompás viccnél jobban felderít: szereplő alakjainak a komolysága, mely arról győz meg, hogy mi emberek, mégis csak érünk valamit. Nem léha tréfa, oktan és céltalan esetlegesség az életünk: gyövünk valamerről, megérkezünk valamerre. Igaz, hogy ez utazásnak csaknem egész tartama alatt szürke felhők szállanak, de mégis csak cselekszünk valamit, megyünk előre... Hitefáradtan, elzüllyedve és elkomiszodva ez a mai világ: édes vigasztalásra lelhet ennek a prédikátor drámairónak a nagy és suggestív hitében, jézusi szívében és művészetében, amely isteni. Csak fojtsátok vissza a lélekzetet és tisztuljatok meg lelketekben, úgy hallgassátok: a gyönyörűség meg az öröm verőfénye száll ki a bánatos felhőkből. A dráma szürke, a dráma szomorú, de amit mond, az maga a napsütés: a legszomorúbb dolgokban is benne van a megnyugvás, a legrutabban is a szépség és az igaztalanság az igazság magvát rejt magában. A földön csuszva: égnek emelkedünk. Ne félj te ember, ne ess kétségbe, van valami.

* * *

Ennek a darabnak pedig meg kellett buknia, mert a bourgeoislélek és a művészlélek harca van benne megírva, de nem az első előnyére. Már pedig a spiszburgerség, amely a színházban ítél, nem bolond, hogy magát elítélje. Jó szerencse, hogy Hauptmann művészi rejtelmességgel dolgozik, különben megeshetik vele, hogy kitapsolják és megkoszorúzzák tövissel. Elképzelem, hogy vágyott is erre, el tudom képzelni, hogy mennyire tudta élvezni a bukását. Bizonyos körülmények között nagy passzió lehet meg nem értetni, mert minden sikernél édesebb, ha magunk tapsolhatunk magunknak belől. Csak két-három ember legyen még mellettünk,

akit nagyra tartunk. Ezek is inkább a bizonyosság és a próba kedvéért, hogy nem tévedünk. Sőt én azt hiszem, hogy a halhatatlanságra való érdem nem születhetik meg az eleven siker zajában. Ahhoz mártiromság kell, félreismerítés, meg nem értetés, sőt szitok, köpés és keresztfa.

Ezen látom egy pillanatra a Hauptmann szép halvány fejét. És látom: véres könyének verejtékét, ha már felszáradt, mint szimbólumot fogják csókolni és csodálkozva szidják az elmúlt korszakot, amely nem ismert reá és Michael Kramerben nem ismerte meg Faust-ot, a másodikat, a kevésbbé pompázót, az egyszerűbbet.

Félve irom le, hogy ráismertem. Félek, hogy ha valaki ráles a halhatatlanságra: mindjárt homály esik azon, mindjárt nem lesz olyan szűz igaz.

* * *

A színjáték pedig, mint művészi alkotás: hatalmas előrelépés. Csupa nemesség és igénytelenség, semmi nincs benne senki kedvéért, minden a benne élő alakokért. Ezek maguknak játszanak és nincs egy fél poseuk sem, mely elárulná, hogy lesi őket valaki, aki hatásos cselekedeteket és szavakat vár tőlük. A legbiztosabb hatásukat elhagyják szállani maguk előtt, nem ügyelnek a skarabeusokra, a lódarazsakra, a dög-legyekre és aranyszárnyu szitakötőkre, amelyek ott alkalmatlankodnak körülöttük. Sulyos, komoly és sietős dolguk van, nem cifrázák. Van egy genie, csunya és rossz formában elhelyezve: ez kiköt a jó és erős formában elhelyezett tehetségtelenséggel. Az utóbbi győz és bukik az első: a Kramer Mihály fia, aki lángész lévén, a jelentéktelen nősténybe veszködik bele. Az pedig nem ismer rá, annak pedig nem kell. Szegény fiu kettős harcában: magával végez. Az apa ezt látja, nézi és konstatálja. Egy Faust, de nem pogány, nem kalandor, keresztény és becsületes. Ül az atelierejében - festő - és ülve, csaknem mozdulatlanul öleli karjába az egész drámát, amelynél bensőségteljesebbet nem irtak még soha.

* * *

Csak egy szikrával lenne rosszabb: ha sikert nem is arat, talán mégis felizgatja egy kissé a világot. De oly előkelő, annyira teli és érett: hogy várnunk kell, amíg hozzája érünk. Aztán nagy hibái vannak: kiengesztelődés, bölcsesség és poézis van benne és a német nemzet tömegének épp e három nem kell. Lenne a tartalma: bosszu, hetykeség és haszon, szóval: virágzó gyengékre való spekuláció!

Ugy érzem - és előre is szégyenlem -, hogy a fiaink rendkívül nagy számoknak fognak bennünket tartani.

* * *

Ideirom a Michael Kramer utolsó szavait, magyarul. A fia fekszik kiterítve előtte. Kramer egy tanítványával - egy okosabb fajta Wagnerrel, Lachmann nevűvel - beszélget.

Én egész nap itt ültem, rajzoltam, festettem, az arcát is lemintáztam. Ott van, ott, abban a selyemkendőben. Mert ő is csak annyi, mint a nagyok legnagyobbja. (Beethoven szobrára mutat.) És ha az ember az ilyesmit meg akarja rögzíteni, megbolondul. Ami most az arcán van neki, Lachmann, minden megvolt ő benne. Én éreztem ezt, én tudtam ezt, én ösmertem ezt ő benne és még sem tudtam kiváltani a kincset. Lássa maga, a halál most kiemelte. Most minden telve van világossággal körülötte, és az mind belőle árad ki, ebből az arcból, Lachmann. És hallja csak, én kéjelgek ebben a világosságban, mint valami fekete, részeg pillangó. Hallja maga, az ember mindenképpen oly kicsivé lesz: az egész életen át én az ő iskolamestere voltam. Én kinoztam a fiut és ime ő így megnőtt fölöttem a magasztosságban.

Én talán megfullasztottam ezt a növevényt. Talán elfogtam előle az ő napját: és ő utóbb elsenyvedt volna az én árnyékomban. De lássa maga Lachmann, ő szívébe nem vett be engem, és talán a barát hiányát érezte... Nekem Lachmann, nem volt megengedve, hogy én legyek ez a barát. Akkoriban, amikor az a lány nálam járt, akkor én... akkor én megpróbáltam, amit tudtam. De akkor hatalmába kerítette őt a rosszság, és ha a Rossz urrá lett felette - akkor jól esett neki, ha nekem fájdalmat okozhatott.

Megbánás? Megbánást én nem ösmerek! De összezsugorodtam. Nyomorulttá lettem hozzá képest. Felnézek erre a fiúra, ugy, mintha ő volna legrégibb ősöm!

(Liese Bänsch Michalina kíséretében bejön és a koszoruját leteszi a halott lábaihoz. Kramer feltekint és egyenesen az ő arcába néz.)

Liese Bänsch: Kramer ur, én, én, én... Én... én oly szerencsétlen vagyok. Az emberek - ujjal mutatnak én reám.

(Szünet.)

Kramer (félig magának):

Vajjon hol ül az, ami ilyen halálos? És mégis, aki egyszer ilyet tapasztal és átél, annak bentmarad a tövis a tenyerében és bármihez nyuljon, megszúrja magát. De menjen csak nyugodtan haza! E között és mi közöttünk békesség legyen!

(Szünet.)

Kramer (elgondolkozva a halott és a gyertyák látásán):

A gyertyák! A gyertyák! Milyen különös ez! Én sok gyertyát elégettem már! Már sok gyertyának a lángját láttam Lachmann. De hallja maga: ez egy másforma világosság! Talán aggódóvá teszem magát, Lachmann?

Kramer (felemelkedve):

Vannak emberek, akik tépelődnek, nekem azonban Lachmann, az a véleményem, hogy nem kell ebben a világban aggaskodni. A szerelem, azt mondják, olyan erős, mint a halál, azonban vigasztalódjék és fordítsa meg a mondatot: a halál is olyan édes és szelid, mint a szerelem.

Hallja csak, a halált megrágalmazták, ez a világ legrutább csalása. A halál a legszelidebb formája az életnek, az örök, a kedves mestermű. Maga az élet csupa láz, majd hideg, majd forró megint. Forró és hideg. Ti emberek ezt cselekedtétek Isten fiával, ma is ezt teszitek vele, éppugy, mint akkor, ma sem fog meghalni. A harangok beszélnek, nem hallja-e? Beszélnek az utcának, történetet rólam és az én fiamról. És hogy egyikünk sem elveszett, egész világosan lehet érteni, szót szó után. Ma történt meg, ma van a napja. A harang több, mint a templom. Az asztalhoz való hívás több, mint maga az étel. Hol kössünk ki? Merre hanyattatunk? Olykor mért ujongunk bele az ismeretlenbe. Mi kicsinyek a teméntelenben elhagyatva! Mintha tudnók, hogy mi lesz a vége. Te is így ujongtál. És amit tudtál? Az nem a földi erősség. És nem a papok menyországa. Ez sem és az sem, de hát mi... mi lesz a vége végül!

ELSŐ ELŐADÁS A NEMZETI SZINHÁZBAN

Vége a virágcsókolásnak! Meg kell magyaráznom, mi az. A földszinten több smokingos ur nem tud ülni a helyén, mintha a szék ülőkéjébe valaki egy szöveget rejtett volna el. Szegény urak fehérek, vörösek, sülnek-főnek. És mindez nem azért van, mintha nekik valami fájna, sőt ellenkezőleg. Fent a színpadon, az első színésznő, egy komoly dráma vérfagyasztó hősnője, szelid üvegházi virágokat csókol. De hogy csókol! Mint egy embert, egy bizonyos férfit és egy bizonyos helyen. És ez az, ami a földszintes uraknak olyan jól esik és ezt nevezik virágcsókolásnak - amelynek ime, vége van. A szombati premiéren, a Bataille „Nászindulójá”-ban Márkus Emilia már nem csinált semmi szerelmi mókát, nem törődött azzal - amivel eddig némely időt eltöltött -, hogy mint abszolút nő érvényesüljön és ezért érvényesült úgy, amint soha még. Egyképpen feszengett az egész színház, smokingosak és lodenkabátosak, férfiak és nők, páholyjárók és karzatulók, még a kritikusok is. Ugy gondolom, ez az a színpadi dicsőség, amelyről Márkus Emilia álmodott és félt, mert bizonyos számú évek eddig le kellett peregnie.

Félre ne értsenek, ez a színésznő szebb ma, mint huszéves korában volt, nem oly nyugtalan és nem oly nyugtalanító, mint amikor még világos-kék szemeivel belekacagott a szerelem szemébe, most már elsötétedett a szeme - a haja is ehhez képest - és komolyan veszi a szerelmet. Mindenekfelett pedig, amikor azt mondja: „kérek egy pohár vizet!”, úgy mondja, mint más civil-asszony, nem zeng, cseng és szárnyal belé a hangja és amikor az inas meghozza a vizet, nem tekint rá úgy, mint aki - szégyen, nem szégyen - ebbe a lakájba szerelmes. A virágcsókolásnak vége van!

* * *

Eljött az elmélyedés ideje. Elképzelhetik önök, mi történhetik akkor, ha Márkus Emiliában teljes a művészi lelkiismeret! Olyasmi, mint ami szombaton történt: magyar születésű nő még úgy meg nem csinált egy idegen alakot, mint ahogy Márkus Emilia a „Nászinduló” Grace kisasszonyát. Csakhogy ehhez az kellett, hogy a szerep olyan rendkívüli nehéz és komplikált legyen, mint amilyen. Ennek a színésznőnek a könnyű és hálás dolog nem a metierje, neki emberfeletti nehézségek kellenek. Bataille, a vad és ravasz színműirő, megadta neki az alkalmat. Ám Márkus Emilia nem kapott mohón utánuk, nem aknázott ki neki való momentumokat, nem hadart el semmit, mindent előkészített, felépített, egy volt. És elérte a legnagyobb művészi hatást, amikor megöli magát, a darab végén, nem a színésznőt dicsőítettük, Grace kisasszonyt, a büszke rajongót, a nehéztörű álmodozót sirattuk. Keszler József kollégám, közöttünk a legravaszabb róka, aki, mint a Márkus-család barátja, a kis Emilia bölcsőjét ringatta, és akinek kisujjában van az egész komédiázás: sirt, mint a zápor, a publikum tapsa pedig felzugott, mint a vihar. Mikor szétoszlott a közönség, ismeretlen emberek megszólították egymást: „látott már ilyent?!” És örvendő örvendett mindenki, hogy valaki megnőtt, azaz megtalálta a maga formáját és szegény orchideákat nem csókol többé úgy, hogy azok kicsiny hija, és elsőéves jogászokká változnak...

* * *

Ki nem lehet mondani a Császárné - a másik főasszony-szereplő - nagy szépségét, játékának nemes természetességét, érzelmes, okos, bájos előadását. Nem is szeretek, nem is tudok róla írni. Mit írjak? Én nem tudom dicsérni, mert a feltétlen dicséret olyan, mint a megcukrozott málnaszörp. Nem mondhatok Császárnéről egyebet, hogy őt tartom ma a világ legbecsületesebb nő-színészenek. Ha csak egy kis rosszhiszeműség, egy kis akarat lett volna benne, ha

nem ezek - akik - lettek volna az igazgatói, hol lenne most? A harmadik főszereplőben, *Odry* urban már van egy kis „célzatosság”! Viszi is valamire. El vagyok ragadtatva az erejétől, férfiasságától, izlésétől és okosságától. Így még nem szerettek a Nemzeti Színházban - frakkban. És hogy tudja mindig, mit akar, merre kell mennie, milyen jó számító, és mégis, mily közvetlen. Az író, aki a kritikusban rejtőzik, boldog, ha ilyent lát, egy nagy pálya kezdetét. Ujkori szerelmeseket, masochista államtitkárokat, monoklis marquis de Sadeokat, kitartott nőket elvevő költőket, modern egyéneket, szerepeket fogunk írni. Darabot darabra, most már lehet! A hősnő nem hervaszt többé virágot, megtért, maga lett és van, lassanként hozzánő az új párja: a férfi. Most már lehető lesz ideírni.

Csak az a kérdés, mikor kapunk új direktíót?

A VÖRÖS TALÁR KRITIKÁJA

Három darabja van Brieux urnak, a mai darab szerzőjének. Ezek Sardou papa, Dumas fils és természetesen M. Brieux. Ha meg nem sérteném „A vörös talár” íróját, még egy negyedike is találnék, de az német volna. Ám ne fontoskodjunk ez irodalmi atyákkal, amelyekkel ugyanis csak azt akarom példázni, hogy a mi szerencsés drámaírónk nem tiszta irodalmi vérség. Sardoutól megtanulta, hogy a hatás kedvéért az írónak mindenhez joga van, postát rabolhat, testvért ölhet. Dumastól - önként - örökölte a szinpadai morál tetszetős, kedves, sőt jelentős voltát, azt, hogy a néző a legnagyobb erkölcstelenségeket is beveszi; egy szép és hangzatos erkölcsös formában. Tanítani, szónokolni, vádolni és védeni a „Fils naturel” irodájában tanult szerzőnk, aki a principális régi pör iratait, úgy látszik meg is váltotta. Legértékesebb még Bieuxban az, ami Brieux: a ravasz, világos fejű, szinpadai író és a mérges, de ügyes szatirikus. „Az anyahelyettest” és „A vörös talárt”, tehát legjobb darabjait, ezek kvalitásai teszik valamelyest irodalmi értékű művekké. Az előbbinek az Antoine színházában valóban nagy succes-je is volt, az utóbbit - a Nemzeti Színház mai premierjét - európai siker kíséré, főképp Rejané asszony miatt, aki ezidő szerint Janeta szerepével járja hódító útját.

„A vörös talárban” az erkölcsi és szociális tendencia: a francia bíróság bírálata. Nem megvesztegethetők a francia bírák, de asszonyok bábjai, képviselők alkalmazottai, az előreléptetés dühének és az akarnokság szenvedélyének betegei. Lehet, hogy ez igaz, lehet hogy nem, én nem tudom és attól tartok, bennünket ez az ügy közvetlenül nem is érdekel. A vörös talárban járó francia igazságszolgáltatás baja és bűne nekünk idegen, de azért unnunk nem szabad, mert a viszonyok szinpadai ismertetése körül az alakok rajzolásában a franciánk igen ügyes és élelmes. A darabot azonban ez a szociálpolitikai és erkölcs-pathologiai tartalom nem élteti, hanem csak mint egy előkelő vén dáma, gardirozza. A dráma maga egy modern Tosca. Hogy kinez halálra egy erőteljes paraszt párt egy eszes, romlott, hiu és kegyetlen vizsgálóbíró? De még ez sem az igazi dráma, Brieux ur nem olyan könnyen fogatja meg magát. Ez csak a szinpadai dráma, amely egy irodalmi magot rejt. Csupa igazolás, csupa alibi, csupa csalafintaság ez a látszólag egyszerű író, aki a legkeresettebb utakon rendkívül világos szindarabokhoz jut.

Munkájának irodalmi silhoutteje ez: a paraszt gyilkossággal vádoltatik, agyonkinoztatik, már-már felmagasztaltatik, amikor a becsületes ügyvéd - a Dumas pompás hagyatéka - győz, a paraszt szabad, visszanyeri életét, de elvesziti kedves nejét, majdnem önagyságát mondtam, olyan urasan van kezelve ez a szegény asszony. Hajh, Janetta, Janetta, mit öltözködöl te baszk-paraszt-kosztümbe, te is ama drámai madame-ok közül való vagy, akinek leánykorodban viszonyod volt és a férjed előtt eltitkoltad. Mindenki tudja, hogy ebből a darab végén nagy baj, sőt tragédia lesz. A mi franciánk azonban tudja, hogy mivel tartozik a parasztasszony karakterének, gyilkoltatja a végén, a felszabadult gyilkos felesége éjjeli tizenegykor megöli becsületének gyilkosát, leánykori titkának elárulóját, a vörös talár tulajdonosát és ezzel a szociálpolitika-etnográfiai dráma meg van oldva. Ugyan?!

Nem jóhiszemű játék ez, szíves olvasó és lelkes néző és hozzá nem is régi szolid francia szinpadon, hanem - hogy hasonlattel éljek - egy előkelő, jómodoru szarka immenzus nagy fészkeben folyik le. Mennyi minden fényes holmi van itt összehalmozva és - valljuk meg - milyen szokatlan, szép és ujszerű rendben!

Egy pedáns, szinte száraz rend bizonyos előkelőséget ad az új darabnak, amely látszólag technikailag haladottabb munka, mint a gyengébb és régibb Dumas filsek. Ámde lényegében: a régi német óra-viszonyokhoz mért dialógusok, sőt magánbeszéddek és az író magyarázatait közvetítő tirádák vannak benne. Janetta, a paraszt-csempész felesége, disztíngvál erkölcsi

ügyekben, summázza a darabot, allegál, mint akár, Labori mester és az urának csaknem Comte Ágostból tart előadást: mint nő vétettem, de mint anya büntelen vagyok! A szinpadi siker, a pénz, a divat és sok minden, ami kedves és jó: a Brioux uré mind, de mindettől eltelve, ha magára maradt, vajjon irodalmi lelkiismerete nem konog-e? Naiv felfogás! Ő izgat, érdekel, felül és elől van és én, aki valósággal gyűlölködöm ellene, a darabját egy héten háromszor néztem meg. Pár napja Bécsben a Burg színészeinek előadásában, ugyancsak ott a vaudeville színészeitől, Rejane asszonytól, aki Janetta szerepét Parisban kreálta. És most itt, a Nemzeti Színházban!

Nálunk a darab tetszett. Az első felvonást unták, a többi hármat tapsolták, a másodikat és negyediket nagyon lelkesen és tüzesen. A színészeknek azonban még nagyobb sikerük volt, mint a darabnak. Márkus Emilia, mint rendkívül szép parasztasszony, vastapsra ragadta a publikumot. És sikere nemcsak hangos, de rendkívüli is és e sorok írója megszégyenülten gondol arra, hogy az ünnepelt játék közepette, neki némely kritikai kételyei támadtak. Istenem, hogy meg is romlik egy színházi bíráló élvezőképesége. A hibát, a diszharmóniát természetesen magamban keresem, de majd csak máskor. Addig nincs mást mit tennem, mint gratulálnom a színháznak a Márkus Emma nagy koncertjátékához, amely a művésznőnek újfajta dicsőséget, a színháznak pedig kassza-sikert jelent.

Az előadás elég jó volt. Beregi a paraszt szerepében erőteljes és érdekes. Gál, mint vizsgálóbíró nagyon megfelelő, némely részt kitűnő. Mihályfi, Szacs vay, Gabányi, Zilahi, Rózsa-hegyi, Gyenes, Dezső gondosak, jók. Márkus Emilián kívül a hölgyek: Rákosi Szidi első-rangu, mint mindig; Tolnainé, Vizvári Mariska, Fáy Szeréna igen tisztessen illeszkedtek bele az ugynevezett összjátékba, amelyről általánosságban csak jót mondhatok.

EGY SZEGÉNY LEÁNY MENNYBEMENETELE

Tiszteljétek a kisasszonyokat, akik kakastejjel süttött kiflit és két füzfa-almát vacsorálnak a szoknyájuk zsebéből!

...Tavaly télen az utcán ilyen vacsoráló kis lányra találtam; megálltam, minden alattomos gondolat nélkül vizsgáltam, amint a szoknyája zsebéből kiflit és almát vacsorált. A kisasszony alighanem éhes lehetett és azért mellőzte a szokást, amely hölgyeknek tiltja az utcán való étkezést. Legalább bement volna egy kapu alá vagy a muffjával markirozza ajkainak mohó mozgását. De mitsem törődött a járókelővel, lassan ment előre a Köruton, a sziniiskolák mentén. Sötét nem volt még, de a rendőr máris a képébe nézett, egy-két idősebb ur izgatottan járkált előre-hátra, célt változtatva, de határozott célzattal.

A kisasszony megállott egy kirakat előtt, ahol levélpapiros, kuverta, füstölthusz, néhány skatulya szivar és boros üvegek voltak elhelyezve, minden rendszer nélkül. A leánykát azonban mind e dolgok nagyon érdekelték és engem is. Melléje állottam:

- Mit méltóztatik ácsorogni ebben a csuf, esti időben, everlasting cipőben, a lába átfázik!

Nem felelt, nem hallott, egy arcizma se mozgott, pedig jól kellett hallania, pedig olyan finom, vézna arcoskája volt, melynek kifejezése minden pillanatban változhatik. Az orrocskája nem éppen kicsiny, de abból a fajtából, mely a felindulás legkisebb szellőjére megmoccan, örömet, haragot, felhevülést tud kifejezni egy hajszálnyi mozdulattal. Ezek ama orrok, amelyek kifejezés dolgában konkurenciát csinálnak a szemnek és amelyekre vonatkozólag elmélyedve és minden nagyobb jelentőség nélkül a kis leány felé fordulva megjegyeztem:

- Magának szép orra van!

Nem mosolygott és ezért folytattam az alkalmatlankodást azzal a kipróbált kérdéssel, amely annyi szegény utcán vacsorázó leánynak felmelegítette a gögös, fagyos szívét.

- Szerződni kellene valamelyik színházhoz...

Hirtelen reám nézett, haragos lett, megszólalt:

- Honnan tudja, hogy azt akarom!

Mondani akart még más valamit is, de az idősebb urak szintén kíváncsiak lettek a vegyeskereskedés kirakatára, elébe állottak és mustrálták a leányt. Négy vagy öt férfi a közvetlen közelében, a fél alma a kezében... A szemei megteltek könnyel és szikráztak a haragtól:

- Nem hagyják megenni a vacsorám! És ezzel elszaladt, most is szalad, ha valahol le nem ült, célhoz nem ért, valamely szinpadra nem jutott.

Hol pihent meg, mi lett belőle, sokat gondoltam rá azóta is, ösztönszerűleg mindig kerestem a Köruton, a közelben, a színházakban. Valami színész-iskolás leány lehetett - úgy határoztam el -, kit nem virágzó testének mutogatása és értékesítése vitt e pályára, hanem dicsvágya, égető szenvedélye, amely lefogyasztotta. Milyen sovány volt, milyen gyerekes, de olyan furcsa, komoly, kedves!

Kerestem a színházakban, hiába, amig nemrégiben a klubban, egy komikus csaknem nyomra vezetett. Egy új színésznőről beszélt, aki egy szegény leány mennybemenetelét, a híres, a szent Hannelét próbálja most egy külvárosi színházban. Tegnap még sziniiskolás volt a kicsiny, másodrendű színész most és a szükség, a véletlenség, szegénység, a Hannele csudás szerepéhez juttatta. A komikus eljátszotta, hogy a kis leány hogy csinálja Hannelét és akik

hallgattuk, majd belemelegedtünk a nevetésbe. Gügyögött, sirt, kiáltozott és a végén, miután egy nagyobb szabású grimaceot vágott - tapsolt.

- Ez a lány tizenkilenc éves, egy csuf béka, mindnyájan szerelmesek vagyunk bele. Meztelen lábbal jár-kél a nyirkos színpadon, szidjuk, de hiába. Nem hall, nem lát, meghibult az esze, már egészen a kis Hannele. Az ajka csakugyan kicserepesedik a láztól az első felvonás végén, láza támad és amikor a darabnak vége lesz, amikor Hannele meghal, meglátják az urak, ez a prücsök, ez a Somló Emma mennybe megy...

Ez az én leányom, ez az én leányom, vagy nekem nincsenek biztos előérzeteim, pedig vannak! Azonban megjelenik az igazgató és igyekszik elvenni az önmagamban való hitemet:

- Somló kisasszony nagy! - mondja Relle, egykori kollégám, aki mióta a magyar színház igazgatója lett, kemény, fekete kalapot hord, éppen úgy, mint Festetich, aki mindaddig, míg igazgatói állásban nem volt megerősítve, puha, ha jól emlékszem, Kossuth-kalapban járt és úgy látszott, mintha értene a színművészethez. Egy idő óta azonban, talán okkal, talán ok nélkül, nem bizom a színigazgatók ítéletében és nagyon félek, hogy a Relle új genije egy kövér naiva és nem az én fáradt leányom. Mily kár, milyen jó lett volna, ha egyszerre véget érnének az almavacsorák, milyen szívmegéltető elképzelni is, hogy az üldözött madárka egyszerre rátalál a dicsőség aranyerdejére, és majdnem meghízik, de csak egy keveset. És bosszút áll a tolakodó öreg urakon, száz és egy ruhája lesz annak, aki a Köruton, téiben kartonszoknyában és tavaszi fekete gallérban ugyancsak fagyoskodott és a jövő diadalairól gondolkodott.

Mindennek vége már most, mert Somló kisasszonyt nagynak mondta az igazgatója! Oh, hogy meg fog bukni ez a geniének híresztelt Hannele, hogy fog majd szavalni, hogy mutogatja magát kivágott ingben, amikor vizionál!

Nem az én leányom és leveszem róla a kezemet, de hátha mégis? Az utolsó percig élt bennem valami halvány sejtetem és mivel nagyon akartam, nagyon készültem: természetes, hogy a darab első előadására el nem mehettem. Vártam hát haza a kollégákat tíz óra után. A lelkesedéstől felizgatva, mint jönnek, mint kérdik:

- Van-e elég hely, kilenc hasáb, tíz... Egy új leányról!

Nem akarták teleírni az ujságot.

- Voltak jó mozzanatai... ügyes... mondotta egyik is, másik is. Jó éjszakát tehát szívem, kis fázó cinege, te még mindig sietsz előre, még meg nem pihentél, szaladsz, ha még megvagy!

Mégis, hátha a kollégák ez egyszer tévedtek. Az embernek, ha valami fix ideája van, erősen ragaszkodik ahhoz. Végre is megnézzük a Hannelét és minden rendben lesz.

Tegnap végre eljutottam a Magyar Színházba, amely templommá lesz mindazokon az estéken, amikor Hannelet játsszák benne. A nézőtérre mélységes csend és sötétség borul, a színpadon rejtelmes világosság. Mint mikor éjféle misére idegen nemzet, ismeretlen templomába betérsz: úgy döbbsen meg és lágyít el az első hangulat. Szent ez a darab, mert szüzi tiszta benne minden, ami lényeg. Félbeszakadt melódiákból egy nagy bánatos, de nem vigasztalan, áriából szötte össze gyengéd poétalélek, aki mellel a kor egyik legelső drámaírója.

Rongyos vackok a színen: az egyik a Hannele mennyasszonyi és egyszersmind halottaságja. Mert olyan költemény az, amelyet most itt játszanak, amelyben a legnagyobb kin és a legnagyobb gyönyörűség, percről pillanatra váltogatja egymást, sőt megférnek szépen egymás mellett is. Borzalmas drámák ölelkeznek itt, félbenmaradt, csak sejtett, mégis betelt szerelmekkel. És mindez egy szegény munkásleány körül és annak a szívében történik. Hannele, aki

apjának botja elől a halálba menekül és még elevenen a mennybe jut: ez az egész mese, a vérfagyasztó tündérajáték, boldogsággal befejeződő tragédia, szárnyalással végződő bukás.

Visszafojtott lélekzettel és könnyes szemmel - mert a szem előre megérzi az eseményeket - nézzük, mint vizionál rongyos ágyán a szűz. Nyög, hánykolódik, alig szól egy pár szót. Eh, nem törődöm többé azzal, hogy a vacsoráló leány-e; megvert, agyonkinzott gyerek ez, nem színésznő. És most veszem észre, hogy rá sem ismernék arra, annak az egyéni vonásait szépen elfeledem, csak a tipusa maradt meg emlékemben és az szakasztott ilyen volt. Mind hasonlítanak egymáshoz, azok a fáradt leányok, akik a férfiak éhes társadalmában előre akarnak menni és nincsen az utra való segédszerszámuk, kacsintó szemük, gömbölyű formájuk és férfibolondításra alkalmas temperamentumuk! Jó ugyanis! Ha nem az, hát egy másik kis cinege, aki bizonyára ismeri a szenvedést, mert másképpen nem tudná úgy színlelni, hogy ime a szívem összeszorul és nem tudok lélegzeni.

Vizsgálom magamat: nem a darab hat-e így rám? Olvastam sokszor, láttam másutt néhány-szor, tökéletes előadásban, világhírű nagy művész nő játszotta Hannelet. Ez a darab nem hatott rám még így, Hannelet nem éreztem még annyira igaznak, mint most!

Semmi virtuózság ebben a Somló kisasszonyban, aki különben sem nem Somló, sem nem kisasszony nekem ebben a pillanatban. Elkényszeredve, kedvetlenül írom le a nevét is, mert a hatása alatt állok ma is, a mennybe szálló leánynak, aki tegnap volt. És miközöm ahhoz, hogy rendkívüli tehetség, aki beszélni tud akkor is, amikor néma, pedig nem tolakodik előtérbe és a színjátszás mesterségéből nem igen tud többet, mint amennyivel született.

Oh be jó, hogy született és itt magyar földön, ahol annyira vágyunk látni valamit, ami kifejezze az örök lányosságot. Vágyunk, várunk rá az irodalomban, lessük a színpadon - és évek óta mindhiába.

Talán mégsem hiába, talán az én tisztelt kartársaim - egy kivételével - nem nézték meg jól Hannelet, vagy az volt más, agyonpróbálva és agyonfázva? Most, most szeretném megmutatni nekik: nézzék a gyermekes és szüzlányos örömet, amellyel mennyasszonyi ruháját - amely halotti köntöse is - felveszi. Halotti ágyán álmodott, testet soha nem öltött szerelmét mily bűbajos hangon zengi el... Mint jár-kél a legfinomabb, legellentéteesebb érzések szélén, oly biztosan, mint egy alvajáró a meredeken, oly biztosan, mint aki a művészettel magával, szárnyakkal jött a világra.

Kevesen voltunk tegnap Hanneleben, de annál többet tapsoltunk egy cingár fekete leánynak, aki tegnap bizonyára boldognak érezte magát és amikor a közönség előtt megjelent, fáradt arcán volt valami nagy szépség, valami abból a kifejezésből, amely benne van a Gerhart Hauptmann leányában, amikor annak szenvedései véget érnek. Felhangzik a diadalmas angyalok kara, világosság ömlik el a színen, új élet kezdődik.

...Tiszteljétek a kisasszonyokat, akik utcán, este, színházak előtt, kakastejes kiflit és almát vacsorálnak a zsebükből és nem a tüzes szemükkel, nem a gömbölyű tagjaikkal akarnak csinálni karriert. Tiszteljétek és nézzétek - mert az idő most újra fordul egyet - és lehet, hogy ezekből lesznek az ünnepelt, nagy művésznők.

SÁMSON

FŐPRÓBA A VIGSZINHÁZBAN

Ez aztán a valódi lipótvárosi darab: sok börze és sok szerelem, buja luxus és új erkölcsstan, de nem a Menger professzoré, hanem az, amelyben a házasságtörő nő a megcsalt férjnek megbocsát! A fényűző és különösen értelmes városrész, amelyben a Vigszinház áll, ma este szíve gyökeréig el lesz érzékenyülve azon a romantikus drámán, amelyet Sámson címen Henry Bernstein írt. Sőt azt is meg fogja érteni, amit a mai főpróbán mi, idegen városrészbeli műbirálók alig értettünk: hogy egy érdemes és értékes férfi annyit tűrjön egy asszonytól, akinek ejh, az orra mégis csak úgy nőtt, hogy arany karika való beléje.

Mindenesetre furcsa ez az ügy, de azért megmagyarázható: vannak helyek, családok és körülmények, ahol a szépen fejlődött nőnek majdnem több szabad, mint a férfinak, de legalább is annyi. Lényegében erről szól a híres „Sámson”, amelynek a meséje a bibliabeli Sámsonéval csak egy gyenge hasonlat révén függ össze: a Bernstein hőse megrázza az üzlete vasoszlopait, hogy az épület feje felett összeomolják és maga alá temesse őt magát, a feleségét és főképpen azt a barátját, aki felszarvazta. Azonban a negyedik felvonásban szépen kimászik a romok alól. A feleségével együtt négykézláb kuszának kifelé és egymással szemben szépen összetalálkoznak. Hova lett a csábító? Nem is tudom, elment valahová a sárgába, hogy a darab argójában beszéljek.

Mese, tézis, sőt az alakok is mind mellékesek e Bernstein-féle darabban, amely finomabb és tökéletesebb még a „Tolvaj”-nál is. Minden csak arra szolgál, hogy pompás, meglepő, rapid, hegyére állított párbeszédek villogjanak át a színpadon - három órán keresztül. A történetet tudom, az alakokat is ismerem, az első jelenettől kezdve világos előttem, Bernstein se csinál egyebet, mint a szegény Ohnet: hőse, a gazdag ember imádja, de megtöri a nőjét. Kopott polgári história, engem ugyan nem érdekel, bánom is, csalják rakásra ezeket a milliomosokat!

És mégis lélegzetviesszafojtva hallgatom a dialógusokat, amelyeknek belső drámaiassága példátlan. Melinittel és ekrazittal vannak megtöltve a mondatok, bombák robbannak fel minden pillanatban és egy izgató érzés tölt el: mindjárt explodál az egész színdarab. Nagyon nagy és erős legény ez a Bernstein, ha mint mesecsinaló és kitaláló nem is valami elsőrangú. De még ezen a ponton is - épp a „Sámson”-ból látom - rendkívül fejlődésképes, itt már van egy-két karaktere, amely új is, mély is, sőt irodalom is. Alkalmassint véletlen ez és nem kell a közönségnek - meg a Vigszinháznak - félnie, nem ront az élvezeten.

Ideges, forró lesz a mai este. Az előadás is az. Sámson, azaz Brachardot, a nagy börziánert Góth játsza. Gondos, becsületes, értelmes, azt hiszem, nagyon fog tetszeni. Nekem azonban úgy tetszik, hogy ez a szerep inkább Hegedüs Gyulának való, az alak bensősége, ereje és súlya nagyobb lett volna, ha ő játsza. Brachardnak sok hangja van - még pedig a jelentősek közül -, amelyeket az okos Góth csak kipontozott, pusztán jelzett. Mily tömören, mennyi energiával hangzott volna fel a Hegedüs száján! Igen érdekes, biztos volt Góthné, a Brachard felesége. Az ura ezuttal gyengébb lévén, mint ő, a darab súlya az ő vállára nehezedett. Némi keleties fontoskodással, de elbirta, szépen viselte. Valószínű, hogy ritka, nagy sikere lesz a publikum előtt és a bíráló is, habár nem az a mestersége, kénytelen elismerni, hogy ez a színésznő nagyon nő, mind melegebb, mind formásabb. Szerémi egy hülye, öreg urat játszik. Ez a figura legjobb a darabban és egyáltalán az egész „Sámson”-ban legjobb Szerémi. Fenyvessy, a csábító vívőr, szintén nagyon jó. A rendesnél még jobbak: Tanai, Haraszi Hermin, Tapolczai és Huzella Irén is. A darab kiállítása gyönyörű, a siker pedig elmaradhatatlan. Rá is fér a Vigszinházra.

ESZMÉNYI FÉRJ

FŐPRÓBA A NEMZETIBEN

Börtönviselt ember írta a darabot. Oscar Wilde, nem a hitvány pénztelenségnek lett áldozata. És akiért bünt követett el, az nem volt asszony. Sőt ellenkezőleg! A szerző egyszerűen urning volt, azaz: az ő gyönyörű és férfias testében egy hisztérikus asszony lelke lakott. Nem mulattat, hogy ilyen orvosrendőri dolgokról kell megemlékezni, de a tárgyhoz tartozik és az a hitem, az olvasónak nem kell sokat magyaráznom. Krafft-Ebing báró egy tudóshoz, méltatlanul, de a szanatórium-tulajdonoshoz méltóan, kis hazánkban is elterjedt népies írásaiban megmagyarázta ezt a dolgot. Elég az hozzá, hogy Wilde szabálytalanul szeretett, sőt - törvénytelenül és elbizakodottan is. Mire taposó malomba került, végkép letört, de nem szerencsétlen perverzítésáért és a börtönért, melyet eltűrt, hanem mert nem volt pénze és nem élhetett többé a bűneinek. Meghalt erkölcsösen, koldusan - Párisban! Elég szép és tanulságos pálya, kortársai számára. De mi közünk nekünk hozzá, akiknek szintén megvannak a nagytehetségű urningjaink, akik azonban mint milliomosok halnak meg és nem idegenben, hanem e szent honi földön, országos sirás és nemzeti pantheon-emelés közepette. Ezek érdekesek. De mi közünk a szegény angol beteghez, akit nálunk egy tehetségtelen irodalmi hullám újból felkapott és minduntalan hozzánk vág. „O Wilde”, „O Dorian Gray” susogják, sóhajtják és nyögik, különösen az utolsó nevet: a Dorian Gray című regényét, amely a legbecsesebb és legbecstelenebb munkája a börtönviselt gentlemannak. Találtam itt Budapesten uri hölgyeket, akik megcsalták a férjeiket, de rögtön utána súlyos gyomorbetegséget kaptak, mert megsajnálta a dolgot. Ilyen állapotban olvasták el a Dorian Grayt és üldözési mániát kaptak tőle. Ébren, álmaikban egy ur jelent meg nekik, aki nő - és azt prédikálta nekik: Asszony nem szerethet mást, csak azt, aki szintén asszony! Nem volt-e helyes, hogy bezárták a mi genális angolunkat? Csakhogy előbb kellett volna. Az angol drámaíró-gazemberek diszes karában, amelynek első, hatalmas alakja Marlowe, ez a mai szerző nekem legkevésbé rokonszenves. A rendes szerelemről nem tud ez nekem beszélni, már pedig a rendes szerelem mégis csak a legjobb és legérdekesebb dolog a világon és a legtöbb dráma téma. A Wilde elődei rossz nőkért ölték és ölettek meg magukat, ő azonban indiscret sürgöny-kihordófiuk miatt kerül a gályára, majd - a magyar Nemzeti Színházba. És főképpen erről van némi mondanivalóm.

* * *

Alkalmasint egy bécsi harmadrangu színház révén - ott már századikszor adják e darabot - kerül hozzánk „Egy eszményi férj”. A Wilde-imádók azt mondják, az egy nagyszerű persziflázs, kegyetlen, pompás kacagás. Amit a mai főpróbán láttam: az egy botránydráma, egy intrika, bűnügyi színjáték.

A recept, amely szerint verve van a fiatal Dumas-é. A színét szónoki szellemességek és minden áron való paradoxonok adják meg. A darab formája azonban angolosan formátlan, vagy mondjuk így: esetlenül elegáns. Ilyen darabokat írtak a franciák tizenöt év előtt. Mit akart e régi portékával a Nemzeti Színház?! Wilde meghalt, szegény neki nem adhatott kötbéres határidőt. Talán a halott költő élő ügynökének? Mert az ágens az, aki mindig él! Nem firtatom, elfogadom a balesetet, így amint van. Forr és fő az egész világon minden az irodalmi élet - odakint - mindennap új meglepetéssel szolgál, a közélet és a színházak reszketnek a friss izgalomtól és „Egy eszményi férj” még a panorámánál tart. És ezt kell nekem éhgyomorral, délelőtti főpróbán hallgatnom! Hallják csak ezt a - ma már oly naiv mesét. Egy angol államférfi azzal vetette meg nagy karrierje és vagyona alapját, hogy elárulta egy bécsi bankárnak, hogy Anglia megváltja a suezi csatornát. Erről a státusférfi levelet adott a bankárnak.

E levelet ellopta egy rossz nő, aki azt az államtitkár, az „Eszményi férj” orra alá dörzsöli. A nőcske nem kíván egyebet, mint hogy az államférfi az alsó-házban keresztülvigyen egy roppant panamát, amelyben ő benne van és amelyet szerencsétlen férfi már előzőleg elítélt. Tudniillik, hosszabb időre elfelejtette, hogy ő gazember és nem tudta, mi a kötelessége multja iránt. A rossz nő ügyesen csinált jelenetekben ráveszi őt az újabb, nagy inkorrektségre, de eszményi felesége - és még egy igen-igen főbenjáró lord - kihámozzák a derék gyapjuzsákot a démon karjai közül. A kék hinár - vagy ha jobban tetszik: a selyem lidérc - nem diadalmaszkodik. Mert kisül, hogy ha az államtitkár ur nagy gazember volt régen, a nagy idegen nő egy közönséges kis tolvaj: karkötő-brossot lopott, amelyet egyszerűen elveszit. Megtalálják, torkonfogják és megegyeznek abban, hogy mind a ketten zsványok. Tehát nincs baj. Legyünk elnézéssel egymás iránt, mert oly nehéz az élet! Mit csinálunk botrányokat! Éljük, legyünk udvari tanácsosok és őszintén szólva, a fene egye meg az erkölcsöt és azt is, aki kitalálta, hogy az ember mesterséges társadalmi és lelki akadályokat csinál élete útjába! Ugy-e, így gondolta ön, bebörtönzött kollégám és így gondolják önök is, még be nem csukott, szelid magyarok.

* * *

Hogy egy európai hirü darab ennyire nem tetszik nekem, azért a felelősséget részben a színészekre háritom. A főpróba nagyon rossz volt és kevés a reményem, hogy az első előadás sokkal jobb lesz.

Fáj a szivem, hogy rosszat kell írnom színészekről, akiket mind személyesen ismerek és nagyra tartok. Vigasztalhatatlan vagyok, hogy Mihályfiról, a címszereplőről, aki az életben kedves és egyszerű ember, azt kell mondanom, hogy nem angol államférfit játszott, hanem egy magyar ügyvédjelöltet, akit - esetleg - bélyeglopáson kapnak rajta. Rövidíjju, kiszabott frakkocskában, furulya, ugynevezett szerelmi nadrágocskában egy szentimentális puha embert láttunk. Az arca olyan volt, mint a szivacs, a játéka is az, puha, vizenyős. Nem hittem el neki egy szót. A rendező megmutathatta volna a jó Mihályfinak a „Graphic”-ot, abban mindig van egy-egy kép lord Rosbery-ről és más ilyen urakról. Ő Lordsága, Dezső József, már ő nem ilyen puha, már ő fess. Angolhon első gavallérjának - istenem - ő nagyon fiatal. És a térdszalagrend tulajdonosa, Gál mester? Egy fogatlan német színészt játszott, amit gyakran megcselekszik, elismerem, mindig nagy sikerrel. A nők együttese szintén nem jó, külön-külön azért érdekes. Császárné, az eszményi férj felesége, az egész színházban a legigazabb, legtermészetesebb színész. Csudálatos füle és becsületes izlése van, hamis hangon, izetlenségen nem kapod rajta. Kedves és igaz volt ma is, de stilust nem tudott tartani ő sem. Ebben a rendező a hibás. (Van itt rendező?) A másik színésznő: Lánczy Ilka, a gonosz violaszínű lidérc. Szenzációs nő ez, roppant tehetség és ma többet tud, mint régen. A darab stiljéhez ő volt a legközelebb, de - a szivem vérzik, hogy ezt ki kell írnom - a külsejében hihetetlenül gyenge. Az arca, az egész okos feje, nem nagyobb, mint az öklöm. Ugy is le van fogyva most és a szép haja nagyon kevés. Ezeket csak meg lehet csinálni a szinpadon, főképp ha valakinek megvan a kellő alapja, mint neki. Főképpen ott, ahol rendező van. De itt nincs. Aztán Helvei Laura, a mindenkinél kedvesebb Helvei Laura! Nekem most jobban tetszik, mint „Odette”-ben és „Teodóra”-ban, külön színésznő is lett. De honnan vette azt az ötletet, hogy egy angol uri dámát egy magyar halárusítónő modorában játsszék. Ő azonban, ha ordinaré volt is, megmaradt bájosnak. De mit mondjak a többi savanyu alakhoz, akik szomorúan, lanyhán zöcskölöttek az erő, fegyelem nélkül szükölködő előadásban. Csupa túléretttség és el nem érettség az egész rendezés, olyan, mint a darab fordítása, nem irodalmi és nem művészi, keserves közvetettséggel, fáradtan baktat előre...

* * *

Az elhagyatott, sötét színházban mi vagyunk csak jelen, bírálók. A lábunk fázik, a szívünk nem melegszik fel és nincsen az a drámabíráló kritikus, aki itt nagyon biznék e színház jelenében. Nem jó lesz-e a derék Somlót...? De mit ér ez, ki jön utána?! A „Nagyszáj”, a „Nagykendő?!” Elemeli Tamás, Szépfeleségü Mór, vagy mit tudom milyen hirtelenszöke miniszteri titkárok, akik várják a legszebb akaratú, de legbalkezűbb színházigazgatónak, a puhaszívü Somlónak az elmulását. Én tisztellem őt, becsületes, sőt eszes embernek tartom, de talán mégis csak meg kell majd próbálni, milyen lenne ez a színház nála nélkül.

RÁKOSI JENŐ

I.

Valaki a levegőbe dobta, hogy Rákosi Jenő lesz az új kultuszminiszter. Lehet, hogy ez a hírlelés nem volt komoly, sőt, hogy alapjában véve egy gunyos ötlet, amelynek az a célja, hogy fellázítsa az embereket: Ime ő, akit úgy meghagytatok nőlni, hogy most már kinyújtja kezét azután is, ami eddig legszentebb, legtisztelendőbb és a legmagasabb Magyarországon! Tehát miniszter lesz. De mi történik vele azután? Vigyázzatok, meglássátok, Rákosi Jenőből még király lesz!

De nem lehetetlen, hogy a hirben - amelyről sokat beszéltek - volt komolyság is, és hogy Rákosi Jenőnek csak akarnia kell. És mért is ne? Állítsátok csak fel az elődöt - ugyan ez egy kissé nehéz dolog - és aztán állítsátok mellé Rákosi Jenőt. Ugy rémlik nekem, mintha egy-két ujjal mégis csak nagyobb volna az utóbbi. De állítsátok fel az elődöket mind és ezek között magát Eötvös Józsefet, Csáky Albint és Trefort Ágostont is. Mint ember, mint gondolkodó, mint magyar nem kisebb egynél sem. Azonban sietve hagyom abba a méregetést, mert nem azért írok róla, hogy dicsérjem. Ellenkezőleg, néhány oly impressziót akarok alakjáról lejegyezni, amelyek miatt a rajongói meg fognak haragudni rám, igaz, hogy az ellenségei szintén. És ha csupa kellemetes dolgot tudnék róla elmondani, bárha azok mind igazak és jellemzések is, most hallgatnék vele. Vagyok olyan izléses ember, hogy várok ezekkel, amíg neki, mint ahogy kávéházi nyelven mondják: „rosszabbul megy”. Mert ma oly jól folyik a sorsa - hiszem, hogy megérdemli, hogy kevés ur van Magyarországon, aki nála függetlenebb lehessen, ha ugyan ő a függetlenséget akarja és szereti. Erő és hatalom, akinek az utjából intézmények térnek ki, vagy helyesebben: a lába elé lépnek. Irányít és kifejez egy nagy közvéleményt. Szavának a súlya és publicitása példátlanul nagy. Néha szinte ijesztően az, olyannyira, hogy még a jó emberei is arra gondolnak: jó lenne ez ellen valamit tenni, mert mi történik, ha az eddig elég jól kormányzott excesszivitás egyszerre csak megbokrosodik?

Abbahagyom ezt az eszmemenetet. Mert érdekes ugyan az, amint róla gondolkodnak, de még érdekesebb ő maga. Engem legalább élő ember soha nem izgatott úgy, mint ő, senkiről annyit nem gondolkoztam. És boldog vagyok, hogy a jövőben bár, beletehetem őt abba a pozícióba, amelyet a kósza hír ígért a számára. És ha neki ez eszéágában sincs, én kapva kapok rajta, mert végre van egy hely, ahová tehetem, ahol megtalálom őt végső céljánál, elhívattatása pillanatában. Ide gyűlnek tehát össze tehetségének sokszor el-elűnedező, alattomban futó, sőt sokszor elszakadtnak látszó szálai! Van tehát hely és idő, amelyben megtaláljuk benne az egész embert, azt, akinek a számára ő is eped - olykor el-elfáradva vágyik - a halhatatlanság után és akiről én ártalmatlan fantasztika sokáig oly hiába álmodoztam.

* * *

„A fekete hajó”-tól egészen addig a pontig, ahol majd püspököket kreál, ez az út elég változatos és bizonyára nem rendes. De munka és munka között nincs olyan különbség, mint ahogy azt mi idehaza a mi megkülönböztetési viszketegünkkel osztályozzuk. Ebben az esetben meg éppen nincsen. Ha frivol operettet írt, ha nagyon vidám és egy kissé kikapós színházat kreált is: csak egy komoly ideál vezette. És abban az időben sem volt más, mint ma. Csak messzebb a céljától, csak izgatottabb, fiatalabb, kevesebb tekintélylyel, de az arravaló érdem már benne volt.

Kedves emlékeim vannak erről a korszakáról és az olvasó talán nem veszi rossz néven, ha a magam szubjektivitásával egy pillanatra az ő alakja és önök közé furakodom.

Tizenhét évvel ezelőtt egy furcsa vidéki fiu, egy még furcsább vidéki könyvet hozott fel Budapestre. Amikor megérkezett a losonci pályaudvarra, pakkjában nem is volt egyéb, mint néhány font rétháti dohány és egy pár példány a könyvből. A dohányt a finác mindjárt elvette, maradt a „Nyomor”. Félek, hogy a forma kedvéért nem lehet sokáig titkolódnom és bevallom, hogy az a kalandos fiatal ember én voltam. Azt sem tagadom, hogy akkori alakommal jobban meg vagyok elégedve, mint a maival. Még akkor nem rontottam el semmit, a kezdetén voltam a dolgaimnak, csupa vad tűz és só a vérem, meghaltam volna egy kötőjelért - amelyet azonban használni nem tudtam még. Nem is vártam semmit az első könyvemtől, sőt ellenkezőleg, rettegettem: no most mindjárt lelepleznek, hogy nem tudok ortografiát és ezt megtudja az egész világ - azaz egy vidéki kis leány.

Nem így történt. Nagyon kegyelmesek és jók voltak hozzám az emberek, legfőképp pedig Rákosi Jenő. Megdicsért az ujságjában, magához hívott. Természetes, hogy akkor mentem el hozzá, amikor ebédelt, abban hagyta, virginiára gyújtott és leült az íróasztala mellé. Fiatal volt még akkor, a szakála fekete, az arca barna, három apró gyereke játszott az előszobában. Nemrégiben végezte a második elküldetését, megalakította, felvirágoztatta úgy az országot, mint a maga számára a Népszínházat. (Az első küldetése: az irodalom, megélhetés és a családalapítás volt.) Most elérkezett a harmadik stációhoz, hogy nagyban üzze a zszurnalisztikát, de még erősen benne volt a színházigazgató tempója. Tehetségek után kutatott, munkaerőt keresett, üdvöskéket akart találni. Bizonyos, hogy az irodalom nagy céljai is vezették alattomban, de nem is törődöm azzal, mik vezérelték és milyen szerencsével, csak azt tudom, hogy ma is előnt a melegség annak az emlékére, hogy milyen meleg volt hozzám. Pedig az első pillanatban mindjárt idegessé tettem a tiszántuli beszédemmel, mint ahogy engem is megzavart az ő tul-a-dunai nyelvjárása. És ezenkívül még valami, az, hogy a dolgozószobájában, a háta mögött valóságos Wertheim-kassza állott. Istenem, lehetséges-e ez, nem szentségteleníteni-e meg a költő lakását a vasszekrény!

Rám parancsolt egy virginiát és szólt:

- Olvastam a könyvét, van benne egy történet, az jó.
- Ezentul mind csak jó dolgokat szeretnék írni, nagy dolgokat.
- Persze, persze. De kis dolgokat is kell. Lássá, délelőtt a Kerepesi-uton valami bolt-tűz volt, épp arra mentem. Feljegyeztem az adatokat. Nincsen kicsiny és nagy, minden fontos, és itt Magyarországon egy jó írónak mindent kell csinálni.

Istenem, ma nagyon is megértem, akkor felizgatott és elkedvetlenített. Meglátta és igyekezett vigasztalni:

- Jó, jó, ön csinálja azt, amit akar és tud, és én majd lancirozom az irodalomban.

„Lancirozom!” Nem értettem a szót, de ha meg is értem, nem igen lelkesít. Mert mi lenne az ifjúságból, ha a maga üdvének és hasznának az útját járná? Ha nem volna ostoba és elbizakodott, nem is lenne szép!

Elmentem, helyesebben elcsavarogtam tőle. Ő olyan szives volt, hogy egyszer-kétszer utánam nézett a messziségbe, amit mondott, azért valóban helyt is állt, lancirozott az irodalomban. De elvesztette a kedvét, amidőn látta, hogy magamban is tudok talán valami lenni. Mert ez az ő természete: csak azokat szereti igazán, akik rá vannak szorulva. És ez nem hiuság benne, hanem az ugynevezett pater familias természet, amelyre némely erős férfiú úgy rászületik, mint leányok az anyaságra. Dolgozni másokért, irányítani, vezetni, felvilágosítani és eltéveszteni, ételt adni, kormányozni, gondoskodni még az ötödik generációról is: ez ennek a kiérdemült színműirónak a lényege. De jaj az erőseknek, ha akadályozzák a gyengékért való

munkájában, és jaj az igazságnak, ha ő leginkább hasznos és becsületes célból beleszeret valami igaztalanságba!

* * *

Nem szégyenlem bevallani, hogy az első pillanattól kezdve, hogy az ő felfedező szenvedélye - és jósága - vele összehozott, úgy voltam vele, mint több egyetemi polgár sok nagy színész-nővel. Az elmém - de a szívem is - követte őt a dolgaiban és hol jónak, hol rossznak láttam, de mindig szenvedélyes érdeklődéssel néztem. Igen sokszor kiábrándultam belőle, mint íróból és ma, amikor róla való temérdek impressziómat rendezgetni kezdem, nem minden bánkódás nélkül állapítom meg a végső véleményt: nem hiszem, hogy Rákosi Jenő költőnek született.

Hiányzik belőle az, amit ő legjobban imád: az egyszerűség. Megvan benne az, amit legkevésbé kedvel: a csináltság és a kieszeltség. Ő mindent letiporna a semmiségbe, ami nem friss invenció és nem hamvas ötlet: és a szindarabjai - nemrég olvastam újra mind - nem egyebek, mint nagyszerű Shakespeare studiumok, hol az elementáris erő erőszakosság képében jelentkezik, a vicc gondolkodik, a dráma disputál, a pathos konstruálva van és a közvetlenség csupa hangszerelés. Mindezt minden megokolás nélkül mondom, nem bizonyítok, vagy elhiszik vagy nem, lehet, hogy igazam van, lehet, hogy csalódom. Én hiszek a magam érzésében és valóban a szívem mélyéig elszomorodtam, amikor megismertem, hogy munkái, amelyek a halhatatlanságért küzdenek: már ma alkalmi dolgoknak látszanak csupán. Virtuóz, de alkalmi munka maga az Aesopus is, amelylyel annakidejében egyszerre és oly méltán felragyogott és iskolában dolgozva, mint nagyszerű tanítvány, iskolát csinált maga is. Legszébb, de szintén csak alkalmi költemény „A szerelem iskolája”, hogy ne szóljak „Magdolnájáról”, amely tisztára azzal készült, hogy hasznos, alkalmas és erős legyen, drámai szerep egy operett-primadonna számára, egy coup, amely elárvult színházát a bajból kirántja. És az „Éjjel az erdőn”, ez a darab, melynek születése története az, hogy ki akart tüntetni egy asszonyt, akinek a regényéből készítette e munkáját, megakart alázkodni a közönség és a siker előtt és be akarta bizonyítani, hogy az izlés külsőségei neki nem imponálnak.

A darabjaitól elmenekültem egyetlen regényéhez: „A legnagyobb bolond”-hoz, mely egyenesen az ő saját maga kritikai receptje ellen készült. A történet semmi és az elbeszélés lassu, egy morális célért, egy hazafias tendencia kifejezésének a kedvéért készült. És legfőképpen azért fejeződött be, mert a lapjának nem volt akkoriban eredeti regénye. Megcsinálta tehát, de jaj volna, ha valaki közülünk ilyen munkával állana elébe. Mert őt türelmetlenné és idegessé teszi, ha Balsac „Pere Goriot”-ról két lapon át beszél és nem cselekedtetni, jaj a regénynek, amely nem szövődik össze és nem robog előre, mint a dráma. Jaj tehát - az ő szemében - a regénynek, amely valóban regény.

Egyszer - valami ravaszsággal - a kezébe csempésztem a madame Bovary-t. Aztán faggattam:

- Hogy tetszik?

- Sehogy! - mondta. - Eldobtam az elején, a hősnő nem szimpatikus. Az a regény engem nem érdekel, melyben a hősnő nem rokonszenves.

Másszor meg nagyon évődtem vele, mert megdicsért egy magyar író, aki nem egyéb, mint Turgenyevnek egy ügyes imitátora.

- Az a kartárs csak másoló, mindene Turgenyevtől van.

- Lehet - mondá -, de én nem olvastam az orosz, életem semmi momentuma nem hozott össze egyetlen munkájával sem. Különben nem szeretem a nagy tótokat, azok nekünk nem hasznosak és nem alkalmasak.

Az elmémbe hasított ez a kép: valaki, aki a halhatatlanságra törekszik, vágyakozásból és ösztönből s mindig megakad és benne reked: az alkalmasságban és a sikernek meg a hasznosságban, az okosságban és a célszerűségnek a keresésében kénytelen a szárnyait összefogni. Uszik a levegőben, az árban, szállhatna pedig.

* * *

Mégis, a nagyság biztos jelenségei ütköznek ki a költői munkáiból is. Aranyvegyületek, sőt tiszta arany is, törmelékben és szilánkokban. Ugy, hogy arra kell gondolnunk: itt valahol bánya van, de hol, mily mélységben és merre? Kutattam utána, de mennyiszer, de mindannyiszor eltévedtem, mert mindig ugyanegy helyen kerestem, a poézisében. Elkedvetlenedve, csaknem haragudva rá magamban, kértem tőle számon, hol van zsenije, mert arról a gondolatról nem tudtam lemondani soha, hogy ő kivételes és roppant erő. És magamra vettem, ha nem tudtam rajta érní - a tetten. Most, mint kritikus üldözi a bizarrságot és mint költő arra törekszik, mint elme legsürgősebben követeli kedves fogalmát, a fegyelmezettséget -: és ő maga kéjjel egyenetlen.

Nem akarom kisütni Rákosi Jenőre, hogy vele is megtörténik az, ami oly gyakran feltűnő, hogy már nem is tűnik fel, az, hogy más az ítélete és megint más a cselekedete, más programot csinál mint bíráló és másat vált be mint író. Ez az önharc, amely éppen a jelentékeny lelkekben folyik le, sem nem következetlenség, sem nem hűtlenség. És nem rut, nem hívságos, hanem gyümölcsöző. És semmit nem alterál, semmit nem bizonyít, csak azt, hogy az alkotás egy külön dolog és azt nem lehet sem dogmák, sem tudás, sem a szükségesség elvei szerint kormányozni jól, sokkal finomabb és bensőbb tényezők irányítják. Mint például: izlés, képzelő erő, vérség.

Amikor kifogásokat kerestem arra nézve, hogy a Rákosi Jenő zsenije miért nem érvényesülhetett egy műremekben: akkor találtam rá erre a hipotézisre: Nincs erős és tüzes fantáziája, amely összefüzné és egyszinten tarthatná meg a költői munkáját. És nincsen dus megfigyelő képessége, amely hust és szint rakhatna le az elmés, vakmerő, de erőszakolt konstrukcióira. A vasváz - mert ez minden dolgában, az operettejeiben is megvan -, az ugynevezett armatura, sok helyütt meztelen. Néhol meg tele van buja ornamentummal, szalaggal, virággal, göröggel, góttal, arabssal. Hiába, a legkomolyabb és legerősebb elme sem képes pótolni azt a tehetséget, mely belül mint érzés, mint látás és mint képzelődés, ismeretlen törvényekre, de pontosan játszik. És e bűvös játék nélkül a legkomolyabban és legszigorubban vett munka is játéknak látszik csupán.

Ezek a mentségeim az ő, helyesebben a magam számára. És még ezenkívül temérdek. Ime néhány: neveltetése klasszikus, az eszének a kiképzése germán, az izlése barokk - a szó jó értelmében - és az akarata magyar. Művésznek: moralista, moralistának művész. És ami a legfőbb: nem álmodozó természet, mint amilyen a költő szokott lenni, hanem cselekvő, mint amilyen a katona. Akarja a hatást türelmetlenül és biztosan, mert a legkisebb eredményt többre becsüli, mint a legszebb álmot. Halhatatlan akar lenni, de mindjárt, elmulthatatlan, de addig, amíg van.

Csakhoggy mindehhez tökéletesség kell. És az ő tökéletességét csak egyben találom meg: a napi sajtóban. Itt ő valóban nagy, de ez a tragikus, hogy ebben senki sem lehet nagy tovább, mint holnap. Az újságok roppant foliánsait nem lehet titokban a pad alatt olvasni és hiába is lehetne: a mai újságpapírosok tíz-husz év alatt elmállanak és betűik bölcsességéhez és erejéhez sorvezető nélkül nem lehet hozzáférni. És ez a sorvezető, a ma, mely elmulik, az esemény, amely nem vár, akárcsak a tavalyi hó.

Szerencsére itt vagyunk mi, hogy a kortörténet előtt mellette tegyünk vallomást. Kimondhatatlan a találékonyosság és az energia, amelylyel ő újságot irt. Az új magyar irodalom leg-

nagyobb áldását, a közvetetlenséget ő állította be, ő kezdte és vitte tökéletességre. Mint publicista így nevelt belletristákat, mint a mindennapnak szolgáló, azért verekedő, mindig sebtében és lázban író: a legnagyobb mértékben segített megcsinálni azt a stílust, amelyen majd maradandó becsű munkákat írnak mások. Itt rendkívüli hatása volt, de lényegében itt is másnak dolgozott. Pedig bizonyára nem erre, hanem a maga hitének, akaratának az érvényesítésére gondolt. Mintha mindennapon újra született volna és mintha minden huszonnégy órában újra kezdte volna. Csupa verv és rugalmasság és földhöz ragadt aktualitása, vagy éppen agitatórius jelentőségű cikkelyeiből elemi erővel csap ki a költői fellángolás és annyi keresetlen, de igaz művészet, amely nincs egy nagy mügonddal készült töltői munkájában sem. Ő valósággal meg volt ihletve, amikor politizált, nemcsak az írásaiból láttam ezt, hanem testi alakján is. Egyszer vagy kétszer láttam, amikor írt, fáradt arca még halaványabb, szemében az öröm kifejezése. Gyönyörködött abban, hogy megrögzíthette a gondolatait és hogy azokat sok-sok ezer ember elméjébe átviheti. És hogy e munkájának többféle célja és nem egyféle haszna lesz. Villámgyorsan ír, készen minden mondata, amikor az elsőbe belekezdett és tizenöt perc alatt egy egész ujsághasábra való mezőt felszántott, sőt képzeletében le is aratott.

Csak aki tisztában van mindig mindennel, akinek előre kiformalódtak az elhatározásai, aki nem impressziók nyomán, hanem program szerint ír: csak az tud ily gyorsan és sokat dolgozni. És legfőképpen az, aki leginkább abban nem akar tévedni, ami neki kellemetlen lehet, de a más igazai nem kényelmetlenek az ő számára, azokkal nem skrupulizál, azokon végigszánt és általrobog és nem ügyel, csak azon a ponton, ahol valakit tönkre tehet. Itt a jó szíve - mert a szíve babonás, lágy, jó - megállítja és az a timiditása, mely inkább kétely és gyengédség: megfogja a kezét.

Rákosi Jenő - aki annyi jelentékeny embert megcsinált -, bár módjában volt, nem tett tönkre soha senkit és miután valakit kikészített, látván, hogy az felettébb elalélt már, ő sietett hozzá legelsőnek egy pohár üdítő itallal.

Fényes és új példás zurnalisztikai pályája, hogy mily új és értékes ideákat teremtett, érlelt és hervasztott el: erről nincs mit beszélnem, nagyon is a ma története. Volt idő, amikor a egész parlament belőle táplálkozott és amikor politikai vezérférfiak az ő előfizetési felhívásait mondták el programbeszédnek. Hanem ezek kisebbrendű dolgok, legfőképpen arra vonatkoznak, hogy virágzott fel ujságvállalkozása, helyesebben szeriózis, diszes és biztos palotája.

Engem a hatalmas épületnél jobban érdekel e pillanatban egy titokzatos dolog, amit Rákosi Jenő művelt, amikor a tömör alapfalakat emelte. Nem tudok tisztán emlékezni rá, de olyasmi lehetett, ami a székely balladában elregélt fanatizmushoz hasonlít. Mintha egy kis zsidó vért vegyített volna a malterba. No nem nagy dolog és a zsidóságnak kár volna emlékezni a multra. Babona volt, amiben hitt, vagy ami neki kellett? A vért nem ő keverte, sőt bizonyos távolságban állott mindig a művelet alatt. Rákosi Jenő talán egyetlen egy érdemleges cikkelyt sem írt az Eszlár egész korszakában. De engedte, hogy írják, mert látta, hogy olvasni szeretnék.

Nem tudom ellenőrizni, hogyan gondolhatott akkor, nagyon fiatal voltam még. A mai eszemmel azt vélem, hogy így:

- A magyar közvélemény rosszat gondol a zsidóságról, akár megrögzítik e gondolatokat, akár nem. És ha nem látja ezeket a rémlátásait kiírva, még azt hiszi, megvettek bennünket a zsidók. Inkább a szerencsétlen és buta rabok pusztuljanak el, minthogy a szélnek menjen annyi intelligens, derék és szabad ember. Hogy nem bűnösök is lehetnek? Mindegy, annak tartatnak.

A közvélemény hite a bíró, amely belebetegszik, ha nem ítélkezhet. Mi néhány ember igaza az egyetemes igaztalanság érdeke mellett? Aztán meg a zsidóságnak sem árt, ha egy kissé rájuk riasztanak, legalább gyorsabban magyarosodnak, ha megpuhulnak és megijednek, könnyebben magához idomíthatja őket a nemzet...

És ez az egész dolog nem egyéb, mint egy nagy szenzáció, hadd rikitson, hadd lázítson, majd elmúlik...

Eszlár, Eszlár! Bűn rajtad elszópázkodni, ostobaság érzékenykedni miattad! Általában oktalanság elévődni azon, hogy föltámadt és lefolyt egy természetes folyamat, amely csunya volt, ártalmas volt, de volt, tehát lennie kellett. Én csak szeretem az akkor ugyan megalázott és megrígált fajtát, de mindig meg vagyok döbbenve, valahányszor megdöbben, ha bántják. De minderről nem akarok gondolkodni, hanem abban mélyedek el, hogy történhetett az, mikor Rákosi Jenő egy pillanatra - több időre is talán - eltért isteni programjától, hogy ezt a kis magyarságot nagygyá kell tenni.

Ott állott előtte csaknem egy millió ember, javarészt magyar már, a kisebbik része pedig könnyen megnyerhető, mert alapjában véve rokon, mert nem rokonszenvtelen, mert az egyetlen fajta, amelynek nincsenek külön nemzeti aspirációi vagy háromezer esztendeje már. Kaphatók, sőt megvannak. Tehetségük van, pénzük van és olyan vérük, amely a keverésre megbecsülhetetlen, magában véve pedig oly erős és fanyar, hogy szinte maró - az ellenfélre, hogyha majd jön.

És ezekre engedett ráiasztani Rákosi Jenő, ezeket szidatta, nem hogy édesgette volna és kitette a magyarságot - és a maga legjobb életcélját - annak a veszedelemnek, hogy feltalál támadni a sértett - az oktalan - hiuság, megrendül az összetartozandóság érzése -: „verték el magatoktól, mint a kutyát, jól!” Mert amint mester, az ön kedvelt komikus hőse Shylock mondja: a zsidó is csak ember, még pedig ideges és hiu.

...Szerencsére azonban az isten ezt nem engedte és Rákosi Jenőnek lett igaza. És csakugyan elmúlt a szenzáció. Valami kis kára, de valami kis haszna is maradt.

* * *

És ma ő az elnöke, elismert, szeretett vezére azoknak az ujságíróknak, akik ama ügyben erősen és kellemetlenül voltak érdekelve. Kormányozza őket a természetük, az érdekük, az üdvök és a maga akarata szerint. Hálásak is vagyunk hozzá a bölcsességeért és a jóságáért, mert valóban bölcs ő mindazok felett, akik erre kéri, és igazán, szívből jó mindazokhoz, akik rája bizzák magukat. Élvezettel nézem, hogy mily gyönyörűség neki másokért dolgozni, sokat, mindig és hogy mennyire megegyeségedett és harmonikussá lett, amióta ebben - izgalom és veszedelem nélkül - van módja.

Nemrégiben vele szemben ültem vasuti kupéban. Komáromba mentünk, Feszty Árpád vármegyei képét leleplezni jött velünk, mert a festő, barátja, megkérte.

Rákosi Jenő aznap hajnalban feküdt le egy drámai-operettjének a premierje után. Korán reggel megnézte az ujságokat és meg volt lepődve, hogy mennyi meleg és zavartalan, összhangzó tisztelettel irtak róla mind. Azelőtt mindig volt egy-egy rikoltó gixer a közelsimertetésében. Most rajongó bókokkal halmozták el, nem annyira a munkáját, mint őt magát.

Csudálkozott, mi történt? Valóban jobb író lett-e?

Aligha. Nem mertem neki megmondani, de arra gondoltam, hogy a cselekvő és a kormányzó, megállapodott, biztos és magas partra jutott férfiut dicsőítették benne abból az alkalomból, hogy egy érdekes költői munkát alkotott. Valahogy megéreztek, hogy nem ez és nem más hasonló munkák azok, amelyekért magának a jelen hódolatát és a jövő ígéretét kéri,

hanem sokkal fontosabb dolgok, amelyeknek ezek csak a töredékei. Studiumok, eszközök, apró kedvtelések, időtöltések - alkalmiságok.

És előttem is ebben a pillanatban szinte világosan állott, hogy fő benne: a cselekvő, az alkotó, a tüntetés nélkül szervező, a kormányzás szenvedélyével született - másokért dolgozni szerető ember. Ez ő, mint természet, amely ha szolgál, ha szolgáltatja magát, ha eszik, ha iszik, ébren vagy álomban: egy célon függ a tekintete. Két ragyogó szemén egy hölgynek, akit ő magyar géniusznak nevez és szinte testiesen fog fel, mint egy divát, aki megmenti és felvirágoztatja - ha beérhető - az egész világot, vagy legalább ezt az országot.

„Büneinkből élünk az erkölcsainknek” - mondá elmélyedve a komáromi vonat kupéjában.

Én immár csak az erkölcsait látom, azt, hogy amióta ősz: az arca ideális és nemes lett, mintha megnőtt volna testileg is, sőt más csuda is történt vele: megtanult nyilvánosan beszélni. Most már lehet jó szónok, nem ronthatja el benne a csudálatos stilisztát. Most már bizvást lehet háromféle igaza, a maga igazát már kiküzdötte. Várom, hogy érvényesítse nagyban és a szívem megmelegsik arra a gondolatra, hogy végre a jogaihoz jut és én látni fogom őt a maga egész alakjában.

Ezek jutnak eszembe Rákosi Jenőről. Hirtelen, kusza jegyzetek - eleje. Amint most átfutom, látom, hogy mennyit kihagytam, amit mind fontosnak tartok. Nem szóltam a millieujéről, az ugynevezett Rákosi dinasztiairól. Néhány emberből áll, körömszakadtáig dolgozik mind. Volt közöttük egy asszony - Csepreghiné - aki maga a hősiesség és a jóság. És köztük van az öccse, Viktor, aki született poéta, a legbájosabb felnőtt férfi.

Aztán nincs semmi vázlatom arról, amikor Rákosi Jenő kezdte a dolgait. Most látom csak, hogy alig szedtem össze valami kis ténnyt és adatot.

II.

Rákosi Jenő színművei és két Aischilos fordítása megjelent husz kötetben és kapható a Budapesti Hirlap kiadóhivatala útján. Ezeknek a könyveknek nagyobb jelentőségük van, minthogy azokat irodalmi szempontból bírálhatnók el, valamint Rákosi Jenő, a cselekvő ember, sokkal több és értékeesebb, mint amilyen költő. A szindarab neki főképp azért kell, mert a vérében és a zsenijében van, hogy cselekedeteket vigyen vagy vitessen végbe, történelmet szöjjön vagy szövessen. Nem kell hozzá divináció, vagy éles ítélet, ő maga lépten-nyomon elárulja és kiadja magát: a szinpadí poézis klasszikusnak mondható kultusza benne nevezetes és termékeny ugyan, de minden ezirányu tehetségénél és kedvtelésénél - amely egyszer-másszor dicsőséges, sőt uttörő is volt, sokszor eszményinek is mutatkozott - mindennél erősebb benne a munka fanatikus ösztöne, következetes hite önmagában és azokban a dolgokban, amelybe belefog. Semmi sem kicsiny és semmi sem nagy neki; ez, és hogy optikai képessége sajátos oka annak, hogy a husz kötetben van ami kicsinyes, aprólékos és a mértéken - természetesen egy nagy mértéken - alul marad. Viszont az életben, a cselekedetekben ezért vannak példátlan sikerei, amelyekhez lépésről-lépésre, vasakarattal és acél-ösztönrel, de egyszersmind öntudatos életprogrammal megy előre. Ezért izgatnak bennünket szokatlan módon a szindarabjai is, és amikor azoknak nem mindig eredeti, de mindig szilárd, szigorúan komoly és okos konstrukcióját megbámuljuk, mind az jár az eszünkben, hogy merre megy, mit akar, hová kíván jutni ez a férfiú, aki bár túl van a hatvan éven, mintha most akarná kezdeni a munkát, valami nagyobb szabásut, ami a mi szemünkben, de az ő szemében is - hiába ragaszkodik a régi genre-jéhez - több mint az irodalom. Régebben, nem gunyolódás nélkül, de azért komolyan azt irtam róla, hogy kultuszminiszter akar lenni, a guny azóta összezsugorodott, a komoly része megnövekedett. Rákosi Jenő azóta még jelentősebb lett és egy új éraban, mint a magyar kultúra cselekvő férfija nagy dolgokat vihet végbe, sokat árthat,

sokat használhat, mert a fanatikus, a törhetetlen, a türelmetlen és koncepcióval, sőt reális voltuk ellenére vakmerő tervekkel teli cselekvő - és nem álmodozó - magyar emberek közül való. Nem formás, talán nem is helyes, hogy amikor mint színműíró jelentkezik: mi úgy beszélünk róla, mint a jövő egy politikai tényezőjéről. De a husz kötet írójáról most, hogy róla való gondolatunkat megrögzítsük, talán hiuságból, talán kötelességtudásból idejegyezzük: a magyarság drámájában még igen nagy szerep fog jutni e drámairónak, aki élete programjának és ösztönének, hogy konszolidált viszonyok közé jusson, részben eleget tett. Most a program második része következik. Hogy milyen lesz az, ifjúkorunk óta izgat, nem egyszer súlyos előítéletekkel teli az ő rovására, de - úgy hisszük - az ő előítéletei és nem kapacitálható elfogultságai miatt. Ilyen módon, amikor husz kötet belletrisztikai könyv megjelenését jelezzük: örülünk az alkalomnak, hogy néhány futó megjegyzést tehetünk valakiről, akinek az arca sápadt és fehér, de az alakja csupa gerinc és rugalmasság, aki a háttérben is van, a homlok-térben is van, de aki - nekünk úgy tetszik - valamire készül. Kissé babonás félelemmel állunk félre ez igazán sajátos „kezdő” elől. Miért nem lett külföldi költő, mint amilyen lett? Kitűnő matéria volt, de amily teljes lett mint publicista, majdnem oly arányban fáradt el, mint színpadi író.

DÓCZI BÁRÓ LESZ

A király lezárt egy igen csinos költői pályát. Egy okmánynyal betette a kaput, nincs tovább. Dóczi Lajos nem költő többé, hanem báró. Kár, hogy csak gyalogos és hogy nincsenek lovas bárók, ő mint költő bizonyára azt kérvényezte volna. Mert bizonyos, hogy a Felség nem oktrojálta rá a hétágu koronát, sok utánjárás, talpalás, irás és olvasás, ügyes fogás és haragos méltatlankodás esett meg addig, amíg már méltóságos kollégánk megkapta a jogot, hogy más-képp is méltóságos legyen. És nemcsak ő, hanem minden ivadéka, ameddig a lovasberényi kis zsidó Dux apó ivadékában tart. De mért csak báró, ami költőnk szereti a szóviccet - csaknem mindent ennek köszönhet - az ő neve Dux, azaz vezér, rosszul lefordítva magyarra: herceg. Egy izraelita magyar herceg, ez lett volna csak a valami! De a Felséggel tréfálni nem lehet, bizonyára még ehhez a kinevezéshez sem volt valami nagy kedve. Egy az, hogy így fölbomlik minden régi rend, amelyhez ő mégis ragaszkodik. Másrészt meg majd nem fog birni a magyar bárókkal, lassanként kérni fogják, hogy vegye le róluk a címüket. Azonban a mi uralkodónk legelsőbbben is igazságos; valószínűleg elégtételt kértek tőle az üldözött udvari tanácsosnak, előadták, hogy szenved, mert csak egyféleképpen méltóságos. Fölszerelték és megokolták a kérvényét és udvari körökben bizonyára nem hallgatták el, hogy ő irta Széchy Máriát és hogy immár elég osztrák arra, hogy magyar báró lehessen.

Hogy uri ember, az bizonyos, egy halott gentleman áll jót érte - ott áll mögötte Andrassy Gyula. Mintha jóakaró gunymosolyát látnám, mintha mondaná:

- Nini, mi lett a kis fekete héberemből. Addig nevetett az élcein a mágánás társaság, amíg belénk viccelte magát!

* * *

Ez volt tehát a „szőlő meg lágy kenyér”, amelylyel Dóczi Lajos biztatta magát abban az uriasan hódolatteljes dedikációban, amelyet Andrassyné Kendeffy Katinkához intézett, egy szindarabja élén. És biztatván magát a grófné mosolygós bölcseségével, magyaros jelszavával, míg oly kedvesen beszélt, mint egy délfancia troubadour: lelkében talán már ott élt egy édes álom, meggazdagodott bankárok álma, szerencsés sörgyárosok vakmerő reménye, vagy még maga se tudott titkos epedéséről és ha néha átcikkázott az elméjén, elnyomta mint egy rossz viccet, amelynek se helye, sem ideje, sem alkalmatossága nincs, őt kompromittálja, a fajtát, amelyből eredt, megalázza, a mesterséget, amelyhez tartozik, lenézeti.

Nem árult el semmit. Mert ha csak valamit is elárult volna, soha módja nem leendett, hogy egy született arisztokrata család asztalánál megtanuljon enni. De nem gyanakodhatott rá senki, kedves, okos és ügyes volt, nem akart másnak látszani, mint amire született. Egy szerény ember, aki okos és bolond gondolatokkal úgy játszadozott, mint egy kis cica, mint egy öreg bölcs. Gyönyörködtek benne és egy nagyszerű dáma helyet mutatott neki a zsámolyon és ezzel pozíciót szerzett számára a társaságban. Annak az ura meg a hóna alá vette és vitte, mert öröme tellett benne, hogy ez más fajta, mégis milyen értékes, ebben ész, izlés, sőt érzelmes nemesség van, pedig se nem gróf, se nem báró.

Mint elejtette volna, ha észreveszi, hogy az ő pompás és derék macskájában egy elátkozott, de törekvő hermelin lakik!

* * *

Szeretném meglesni a bűbajos éjjelt, - amely elmúlt - és fölszállni a pillanatnak tetejébe - amely nem is volt tán - és megtapintani az ihletet - amely valójában inkább egy kis gyomorégés. Rövidebben: sokért nem adnám, ha megtudnám fogni azt a pillanatot, amikor a poeta

lelkében először támadt föl a vágy, hogy báróságot szerez a titkos tanácsosnak. Vagy megfordítva történt: a titkos tanácsos szerezte a költőnek? Az egyik álruhába bujt és pedig úgy, hogy levette a másiknak bőrét, sajna, hogy a poétaét és most pucéron áll előttünk a törekvő, de akadályozott beamter - akihez nekem voltaképpen semmi közöm. Mért ment oda, mért nem hagyta ott, ha látta, hogy ki- és köröszkül nézik? A pozícióért, a kenyérért? Mintha itthon nem kapott volna mind a kettőt. Hogy szolgáljon a hazának a külügyminisztériumban? Ugyan!

Ott maradt, mert várt arra a valamire. Talán fáradtan, talán kiábrándulva, amiért sajnálnunk kell külön. Lehet, hogy a szívét elborította a keserűség, elhagyta született élenksége, lebilincselő optimizmusa és így szólt magában:

- Itt nem lehet előre menni és megállni így szárazon, az iszonyatos. A gaz antiszemitizmus és az ostoba kasztrendszer megállit - legyünk hát báró. És nem lehet előre menni az irodalmi dicsőség dolgában sem és munkáimnak - mert csak én irtam - nem virít a jövő, mely kétségkívül klerikális és feudális lesz. Bárók legyünk tehát. Örökön élő nevet, sokáig tartó vagyont, ha utódaimnak nem hagyhatok, hadd hagyjak legalább egy rangot és hadd vigyek siromba egy illuziót, azt, hogy néhány száz év múlva egy ivadékom a lámpáson fog lógni, a mágnásságnak miatta. Az én vérem egy lámpán! Mily szédítően merész, mily nagyszerűen romantikus idea és mily váratlan fordulat egy ilyen expozíció után! De én így szoktam csinálni, belekezek és aztán hagyom, hadd vibrálja ki magát a színes-himes, zsongó-ingó - inkonzekvencia.

* * *

Többszörösen, méltóságos kartárs! nem is tudom, hol veszem a bátorságot, hogy önt még megszólítsam. De megszólítom és megmondom, hogy az ön külső élete - amelyet látnom és nézmem szabad - hasonlatos önnek akármelyik szindarabjához. A tónusa igen előkelő és ez benne a fő. Csupa áöltözet és átváltozás, magakergetés és briliáns más-ámitás. Neki indul ennek, lesz belőle az, most lány a férfi benne, majd férfi a lány. Tetszik nekem - ha csak én volnék, nekem tetszenék - aranyos és rózsás föllendülése és hogy mily kecsesen keresi a cél körül a célt. Megbocsásson, de az ön élete furcsa egy élet: németnek születik, magyar lesz, ismét német aztán. Most a kétségbeesés maga, mert a fajtája kedvéért meg nem ölnek minden más hitű gróft és bárót és holnap maga mondja az eredetének: adieu és nemsokára lesz báró. Ez a cikkázás magában véve szép, mint látvány művészi élvezet, de ha nemcsak pusztá vicc az emberi élet, hanem van valami komolyság is benne, kinzó gondolat szemlélni egy férfit, aki magát kicsavarja, születését eldiplommatizálja, a világtól, mely neki életet adott, megroggyant lábbal fut egy másik világba, amelyet el nem érhet soha...

Oh, kegyes uram, ha legalább hihetném, hogy ön csak tréfált és szívében őszintén mulat a helyzet komikumán, hogy ön báró!

Tréfálkozzék tovább a pokol, nekem nincs virágos kedvem. Mélyen elborulok, mert disztelen állapotban látom magam előtt azt a férfit, kit tiszteltem és szerettem, mert kivételesnek, értékesnek és jónak tudtam.

Előtted áll egy poéta, aki elfogadva egy rangot, ezzel mindent letagad, amiben mint költőnek hinnie kellene. Mit tegyenek földhöz ragadt lelkü meggazdagodott uzsorások, ha a régi, az elavult, a pusztulásra érett - és csak magában való korhadásában szép - régi rendbe belekivánczik és odasompolyog az is, aki ezt a régi rendet ostromolta, ebből az ostromból lett és abból élt. És mi legyen e szabadságvágyat affektáló, új korszak után csengő világból, ha maga a szabad lélek, az új korszak apostola a költő nem is affektál többé, hanem mihelyest teheti visszafordul a hátsó rész felé - de arccal.

Undor és bűn, fordulatok el tőlünk és vessetek meg bennünket jó és naiv lelkek, akik babért nyújtottatok felénk. Parajt nekünk, enni valót, puhát, olyant, amelyet már más régen meg-evett! És fel ne üljete nekünk, hogy mi vezérlünk ki titeket a szolgaság korából, ez csak addig van, amíg egészen kis szolgák vagyunk. De ha szolgát tartunk egyszer!

Vajjon sasvárat, felvonó hidat és egy kis kinzó kamarát - egészen kicsinyt - nem adnánk-e nemzeti ajándékba Dóczi Lajosnak?

* * *

A költőről nincs több mondani valóm. Elő a zsidóval. Mert azt Dóczi Lajosról le nem mossa semmi keresztviz, és hiszem is, hogy van benne annyi becsület, hogy ezt nem is akarná.

Óh emberiség kovásza, magyarság kötő ereje, hát így vagyunk, ah bizony így vagyunk! Demokraták vagyunk addig, míg nincs benne mód, hogy azok ne legyünk. Képviseljük az Európában tradíció, rang és cím nélkül szűkölködő világot, izgatunk, tiprunk az előjogokon, mi vagyunk a forradalmakban a vörös versejt, a mi pénzünkön, a mi tudásunkkal, a mi izgatásainkra készül a temérdek lámpa...

És amikor valaki közlünk erősen kiválik, amikor fajtájának képességei és előretörékvő ereje a felszínre tolja - egyszerre csak rug magán egyet és többet azokon, akik kiválasztották és meg sem áll addig, míg báró nem lesz.

* * *

Talán nem is érdemes ennyi sok szó ilyen kis báróságért! Megtörtént. Ki tudja, a jó isten milyen csapása nehezedett rá, hogy ezt akarta. Keresztényi szívvvel meg kell bocsájtani neki, mert hogy mit cselekedett, tudja ő.

Elvesztett egy nagyszerű illúziót, amely iránta élt az illúzióra képes szívekben. Elvesztette azt, amit hittünk róla, hogy a földi alakja csak álruha, és ő valójában egy gáláns és valóban szép verseket zengő herceg, aki színes selyem ruhát visel a hivatalnok fekete posztóruhája alatt. A régi képzet - az én elmémbe legalább - egyszerre meghervadt, és miattam írhat többé akár-mily gyönyörű sonetteket a csókról, azt hiszem, hogy a Lipót-rendet érti a csók alatt.

Meglesz az is. Most már minden meglesz.

A király hétágu szakajtóval leborított egy élénk és jelentős világot, kegyteljesen lezárt egy érdekes irodalmi pályát.

-&-